

DANUTA UMIASTOWSKA

UNIWERSYTET SZCZECIŃSKI
WYDZIAŁ KULTURY FIZYCZNEJ I PROMOCJI ZDROWIA

Czy podstawa programowa może być inspiracją dla nauczyciela wychowania fizycznego

Abstract

Can curriculum be an inspiration for physical education teacher

The purpose of education is preparing a student for safe participation in whole life physical activity featuring recreational and sport elements, with understanding its meaning to one's health. A teacher in cooperation with students is responsible for conveying the process of education. Student should not be only a participant, but also a partner. Effects depend on creativity of teachers. A creative teacher can be characterized by three key competences: diagnostic abilities, abilities of stimulation and supporting development of a talented student as well as helping with overcoming barriers and crystallisation of student's abilities.

In the presented study the following questions were supposed to be answered: What inspires a teacher to undertake creative activities? What is the role of curriculum in such a process?

*

*Wyobraźnia bez wiedzy może stworzyć rzeczy piękne.
Wiedza bez wyobraźni najwyżej doskonałe.*

Albert Einstein¹

¹ J. Fedirko, *Einsteiniana*, „Alma Mater” 2009, nr 114, s. 80.

Rozważania teoretyczne o kreatywności

Pojęcie kreatywności jest wielowymiarowe, co sprawia, że trudno jest je jednoznacznie zdefiniować. Pochodzi od łacińskiego *creatio* oznaczającego tworzenie. Można ją opisać czynnościami takimi jak: wymyślanie, eksperymentowanie czy wprowadzanie nowych elementów do form, które już istnieją. Wymaga starannej troski, by nie została zablokowana. Nie może istnieć bez wyobraźni, spontaniczności, marzeń, pomysłowości oraz refleksyjnego myślenia. Wyobraźnia jest źródłem kreatywnych pomysłów, a spontaniczność pozwala uczynić ją żywą. Praca nauczyciela ukierunkowana na rozwijanie kreatywności dzieci i młodzieży jest zadaniem niełatwym i powinna opierać się na założeniu, że w każdym uczniu tkwi potencjał twórczy i można w nim rozbudzić predyspozycje do kreatywnego myślenia oraz działania (Schejbal 2010).

Władysław Tatarkiewicz uważał, że „człowiek współczesny jest skazany na twórczość” (Tatarkiewicz 1975, s. 306). Natomiast Aleksander Nalaskowski pisał, że wynika to „z uświadomienia sobie przez jednostki – i ugruntowania tej świadomości – że możemy być twórczy, a wszystko, co uzyskamy, będzie efektem naszej własnej kreacji” (Nalaskowski 2000, s. 97). Tak więc twórczość jest owocem działania ludzkiego umysłu i uszczęśliwia i tworzących, i odbiorców ich twórczości. Przygotowanie ucznia do zmian w otaczającym go świecie wymaga wyposażenia go w kompetencje twórczego myślenia i rozwiązywania problemów (Fisher 1999; Fisher, Williams 2004).

Kreatywność często utożsamiana jest z twórczą postawą. W swojej definicji Ellis Paul Torrance wyjaśnia, że kreatywność charakteryzuje się poszukiwaniem nowatorskich rozwiązań w sytuacji pojawienia się problemu rozumianego jako zadanie lub wyzwanie (Torrance 1995). Człowiek kreatywny potrafi generować takie pomysły i rozwiązania, dzięki którym to, co nas otacza, jest lepsze i piękniejsze. Natomiast kreatywność definiowana w kontekście psychopedagogicznym odnosi się do zachowań człowieka (np. nauczyciela, studenta, ucznia) i rozumiana jest jako twórcza dyspozycja przejawiająca się w zachowaniach innowacyjnych (Szmidt 2013). Zdaniem Edwarda Nęcki „zdolność osoby do produkowania wytworów, charakteryzujących się koniunkcją dwóch cech: nowości i wartości (...) przejawia się zwykle w jakiejś formie obserwowalnego zachowania, polegającego na produkcji nowych i wartościowych wytworów (np. wierszy, utworów literackich, dowcipów kabaretowych), przy czym niekiedy wytworem może być samo zachowanie (np. w wypadku twórczości choreograficznej)” (Nęcka 2001, s. 19).

Osoby twórcze wyróżniają się dywergencyjnym typem myślenia. Określane jest ono także jako rozbieżne i pojawia się przy występowaniu problemu, który można rozwiązać na wiele sposobów. Wskaźnikami poziomu twórczości w tym typie myślenia są płynność, giętkość, oryginalność i wrażliwość na problemy. Przez płynność rozumiana jest liczba wytworzonych pomysłów na rozwiązanie zadanego problemu. Gagę różnorodnych pomysłów w wielu kategoriach znaczeniowych nazwiemy giętkością. Natomiast umiejętność tworzenia nietypowych i niestandardowych rozwiązań odmiennych od propozycji innych osób to oryginalność.

Czwarta cecha – wrażliwość na problemy – pozwala na dostrzeganie ich wokół siebie (Guilford 1978).

Ellis Paul Torrance podał następujące zadania, które powinien wypełniać twórczy nauczyciel:

- zwracanie uwagi dzieci na bodźce z najbliższego otoczenia,
- akceptowanie przejawów twórczego myślenia ucznia w czasie lekcji,
- wdrażanie do systematyczności i staranności w analizowaniu oraz uczenie postawy badawczej,
- kształtowanie poczucia tolerancyjności wobec odmienności myślenia i rozumowania,
- stwarzanie atmosfery bezpieczeństwa i wzajemnej akceptacji w grupie,
- praca nad płynnością i oryginalnością myślenia u ucznia (Pufal-Struzik 1995).

Ważne jest zatem, aby nauczyciel w pełni akceptował ucznia, jego indywidualność. By sprostać tym trudnym zadaniom, musi on dobrze poznać swoich uczniów, ich zdolności, powinien starać się zrozumieć ich styl myślenia, nie negować go. Twórczy nauczyciel potrafi rozpoznać zdolnego i twórczego ucznia. Nauczyciel twórczy to niewątpliwie nauczyciel pomysłowy, otwarty na propozycje innych, stale wzbogacający swą wiedzę merytoryczną i podnoszący swoje kwalifikacje zawodowe.

Kreatywny nauczyciel podejmuje działania nakierowane na to, by uczniowie stali się świadomymi uczestnikami procesu kształcenia i wychowania. Cechują go bogata wyobraźnia, pomysłowość i spostrzegawczość. Nie pracuje na utartych i sprawdzonych schematach, lecz stara się modyfikować szkolną rzeczywistość i wybierać niestandardowe postępowanie w każdej sytuacji. Rozumie i stosuje zasadę indywidualizacji wobec każdego dziecka. Jego kompetencje wykraczają poza wiedzę i umiejętności zdobyte w procesie kształcenia zawodowego, ponieważ stale doskonali swój warsztat pracy (Schejbal 2010).

„Trzy kluczowe kompetencje (zbiory wiedzy i umiejętności), jakie cechują naprawdę twórczego nauczyciela:

- 1) zdolności diagnostyczne;
- 2) zdolności w stymulowaniu i podtrzymywaniu rozwoju ucznia zdolnego;
- 3) zdolność do wspierania, pomocy w pokonywaniu barier i krystalizacji zdolności ucznia” (Szmidt, www.ore.edu.pl, s. 6).

Zdolności diagnostyczne pozwalają nauczycielowi rozpoznać możliwości każdego ucznia. Posługując się trzema obszarami diagnozy pedagogicznej – osobowościową, grupową i środowiskową – potrafi wskazać mocne i słabe strony swojego wychowanka. Stosując właściwe narzędzia pomiarowe, trafnie określa poziom rozwoju fizycznego, motorycznego i psychicznego dziecka na odpowiednim szczeblu ontogenezy. Wie, jak zinterpretować otrzymane wyniki i umiejętnie je wykorzystuje w planowaniu pracy z uczniami.

Zdolności w stymulowaniu i podtrzymywaniu rozwoju ucznia zdolnego wykorzystuje przy indywidualizowaniu wymagań, a przede wszystkim dobierając odpowiednie formy prowadzenia zajęć. Stosowanie na lekcjach wychowania fizycznego takich form prowadzenia zajęć, jak praca w zastępach, praca w zastępach z zadaniem dodatkowym czy forma indywidualna pozwalają mu na podejmowanie

działań twórczych, które przekładają się na taką samą aktywność ucznia. Duże możliwości dają tu także kreatywne metody nauczania – metoda problemowa i metoda ruchowej ekspresji twórczej – których wprowadzanie rozwija wyobraźnię ruchową i pozwala zastosować ruch do nowatorskich rozwiązań.

Zdolność do wspierania, pomocy w pokonywaniu barier i krystalizacji zdolności ucznia jest tą cechą kreatywnego nauczyciela, która umożliwia mu działania długoterminowe. Prowadzi ona bowiem do ukształtowania specyficznych interakcji na linii nauczyciel–uczeń. Pokonanie pewnych barier we wzajemnych relacjach pozwala uczniowi otworzyć się przed nauczycielem, a to ułatwia podejmowanie wielu korzystnych decyzji w procesie wychowania i kształcenia. Te relacje są bodźcem do szukania nietypowych rozwiązań pozwalających na optymalne wykorzystanie możliwości każdego ucznia. Jednocześnie wspomagają i motywują samego nauczyciela w dalszym doskonaleniu się i rozbudowywaniu warsztatu pracy.

Izabela Labuda, realizując badania własne na temat kreatywności pedagogów w opiniach najmłodszych uczniów, cytując dziecięcy przepis kulinarny na twórczego nauczyciela: „Dwa kilo pomysłów, trzy szklanki dobrego humoru, wlać do garnka zabawy. Gotować na rozgrzanej fantazji, kiedy powstanie jednolita masa, dodać pięć kostek wiedzy, sześć ziarenek odwagi i mieszać aż do zagotowania, następnie ostudzić zapał, przelać do miseczki cierpliwości, polać sosem zrobionym z miłości do uczniów. Podawać dzieciom codziennie” (Labuda 2008, s. 16).

Z kolei Maria Schejbal, realizując warsztaty kreatywności dla nauczycieli, podaje ułożony przez nich eliksir kreatywnego nauczyciela. Ćwiczenie to miało uświadomić nauczycielom, co w ich przekonaniu jest potrzebne, aby być kreatywnym:

- odwaga, odwaga, odwaga,
- szklanka wiedzy,
- bardzo dużo wyobraźni,
- dwie szklanki doświadczenia,
- otwartość na świat,
- chochła doświadczenia,
- szczypta szaleństwa,
- wiadro cierpliwości i opanowania,
- iskierka fascynacji,
- dwie kostki oryginalności,
- spora garść humoru (Schejbal 2010).

Iloraz kreatywności (CQ) jest skrótem oznaczającym jakościową miarę głównych składników kreatywności. Można przyjąć, że tworzą ją następujące cechy, których miarą jest odpowiedź na postawione przy nich pytania:

- płynność – na ile pomysłów jesteś w stanie wpaść?
- elastyczność – na ile różnych rodzajów pomysłów jesteś w stanie wpaść?
- oryginalność – czy pomysły są twoje, czy zapożyczone?
- szczegółowość – jak bardzo twoje pomysły są szczegółowe? (Adler 2006).

Aby „obudzić kreatywność”, trzeba pamiętać o tym, że pozytywne emocje sprzyjają pracy umysłowej oraz konieczne jest zaspokojenie naturalnej potrzeby atrakcyjności, ciekawości i eksploracji.

Nauczyciel wychowania fizycznego a podstawa programowa

Kazimierz Denek uważa, że „każdy kto naucza innych, musi sam aktywnie rozwiązywać różne kwestie merytoryczne i metodyczne pojawiające się w ramach przedmiotu, którego uczy, umieć aktywnie szukać odpowiedzi na podstawowe pytania dotyczące sensu życia oraz argumentów na rzecz otwartej stale postawy humanistycznej” (Denek 2013, s. 28).

Analizując rolę kreatywności w pracy nauczyciela, podjęto próbę znalezienia odpowiedzi na następujące pytania: Co inspiruje nauczyciela do podejmowanych działań kreatywnych? Jaką rolę odgrywa w tym procesie podstawa programowa?

Celem kształcenia z wychowania fizycznego jest przygotowanie ucznia do bezpiecznego uczestnictwa w całonocnej aktywności fizycznej o charakterze rekreacyjnym i sportowym ze zrozumieniem jej znaczenia dla zdrowia. Można przyjąć, że wśród realizujących treści kształcenia z wychowania fizycznego znajdują się dwie grupy pedagogów:

- 1) „nauczyciel realista”, traktujący podstawę programową jako zestaw wskazań, według których pracuje na kolejnych etapach edukacji;
- 2) „nauczyciel twórczy”, dostosowujący treści zawarte w podstawie programowej do inspirowania ucznia na kolejnych etapach edukacji do udziału w aktywności fizycznej.

Nowoczesny warsztat pracy współczesnego nauczyciela wychowania fizycznego obejmuje cztery obszary, takie jak:

- 1) aparatura diagnostyczno-kontrolna, na którą składa się instrumentarium do badań morfologicznych i czynnościowych: przykładowe zestawy testów motorycznych badających poszczególne zdolności motoryczne niezbędne do dokładnej diagnozy grupy uczniowskiej, zadania ruchowe pozwalające na ocenę opanowania umiejętności ruchowych z różnych dyscyplin sportowych;
- 2) materiały do celów poradnictwa: materiały do eksponowania profilów indywidualnych i grupowych (np. siatki centylowe oceniające rozwój fizyczny i motoryczny), adresy stron internetowych pozwalających na monitorowanie sprawności fizycznej (np. platforma INDARES, www.kondycjafizyczna.pl, www.trzymajforme.itp);
- 3) pomoce dydaktyczne do realizacji edukacji zdrowotnej: plansze, prezentacje multimedialne do prowadzenia ćwiczeń (filmy, slajdy, płytota, tablice, puzzle, układanki, krzyżówki dla ucznia, książki i inne), przykłady rozpisywania treningu zdrowotnego dla uczniów z dysfunkcjami rozwojowymi;
- 4) obiekty sportowe, sprzęt i przybory: ze szczególnym uwzględnieniem przyrządów i przyborów niekonwencjonalnych, nietypowych, a możliwych do wykorzystywania przez całe życie; wskazywanie możliwości korzystania z ogólnodostępnych obiektów (np. boiska wielofunkcyjne, boiska typu Orlik, siłownie na świeżym powietrzu, trasy do nordic walking, ścieżki rowerowe itp.) (www.edukacja.edux.pl).

Należałoby się zastanowić nad tym, co może być źródłem inspiracji dla nauczyciela w podstawie programowej. Biorąc pod uwagę jej poszczególne części, można zaproponować zadania do realizacji przez ucznia na różnych etapach szkolnej edukacji. Dotyczyć one będą następujących działów podstawy programowej kształcenia ogólnego obejmujących treści z wychowania fizycznego od szczebla nauczania zintegrowanego po kolejne lata nauki w szkole podstawowej, gimnazjum i szkole ponadgimnazjalnej:

1. Diagnoza sprawności i aktywności fizycznej oraz rozwoju fizycznego: uczeń zna swoje ciało, uczeń wie, jak je kształtować, uczeń wie, jak je polubić.
2. Trening zdrowotny: uczeń rozumie rolę i istotę treningu, uczeń zna i wie, jak stosować ćwiczenia relaksacyjne, uczeń krytycznie analizuje informacje medialne.
3. Sporty całego życia i wypoczynek: uczeń umie zastosować poznane umiejętności, uczeń czuje potrzebę ruchu, uczeń dostosowuje formę ruchu do warunków środowiskowych.
4. Bezpieczna aktywność fizyczna i higiena osobista: uczeń rozumie kompensacyjną rolę ruchu, uczeń umie dobrać ćwiczenia relaksacyjne odpowiednie do sytuacji, uczeń umie ocenić ryzyko przy podejmowaniu ruchu.
5. Edukacja zdrowotna: uczeń wie, dlaczego zdrowie jest wartością, uczeń umie się o nie troszczyć, uczeń rozumie, na czym polega zdrowy styl życia (*Rozporządzenie...*).

Ramy podstawy programowej kształcenia ogólnego stwarzają nauczycielowi szeroki wachlarz możliwości przygotowania własnego programu nauczania. Zapis treści kształcenia utrzymany na poziomie dużego uogólnienia wskazuje na kompetencje, w które powinien być wyposażony uczeń po skończeniu nauki w poszczególnych klasach. I tak przykładowo po roku nauki w klasie pierwszej potrafi pokonywać przeszkody naturalne i sztuczne. Jednak nie ma tu wskazówek i zaleceń, jak ma to być realizowane. Można się ograniczyć do nauki skoku jednonóż raz na prawej, a raz na lewej nodze i za pomocą tej umiejętności przeskakiwać przez skakankę czy niskie przeszkody. Ale można także wykorzystać umiejętność poruszania się skokami jednonóż, wybierając na zaznaczonych kolorową kredą polach odpowiednie cyfry nieparzyste lub parzyste, wyrazy napisane poprawnie lub niepoprawnie, wybierając zdrowe produkty żywieniowe z poznanej piramidy żywienia.

Znakomitą pomocą w kształtowaniu kreatywności ucznia podczas ruchu jest muzyka, dzięki której rozwijamy ekspresję twórczą dzieci i młodzieży. Sentencja znanego publicysty Jerzego Waldorffa „Muzyka łagodzi obyczaje” znajduje w szkolnym wychowaniu fizycznym szczególne uzasadnienie. Ruch oddaje bowiem ekspresję wyzwalaną przez muzykę, poczynając od utworów klasycznych po najnowocześniejsze trendy muzyczne. Grupa metod nauczania opartych na rozwiązywaniu zadań problemowych opiera się na metodzie ruchowej ekspresji twórczej i metodzie problemowej. Stosowanie metod aktywizujących także nie jest przypisane jedynie do pracy nauczyciela w klasie szkolnej. Podczas realizacji treści poszerzających wiedzę o kulturze fizycznej i edukacji zdrowotnej od

szczebla gimnazjalnego obligatoryjna jest realizacja projektu edukacyjnego. Prawidłowe przygotowanie uczniów do wypełnienia tego zadania jest kolejnym polem działania dla nauczyciela kreatywnego, jako że zakres materiału nie jest wprost wskazany w podstawie programowej. Zatem ma on znowu możliwość zainspirowania wychowanków do podjęcia rozwiązywania problemów im najbliższych, bardzo aktualnych, powiązanych z zaistniałą sytuacją wychowawczą czy też ważnymi sprawami dla młodych ludzi. Wachlarz możliwości jest tu niewyczerpany.

Dowolność wyboru treści programowych ma pozwolić na przygotowanie ucznia do całonocnej aktywności fizycznej zgodnie z jego możliwościami i zainteresowaniami. Jednocześnie ułatwia dostosowanie treści nauczania do warunków realizacji zajęć – poczynając od tradycyjnej sali gimnastycznej, przez wielofunkcyjne boiska, na terenach leśnych, ścieżkach rowerowych, trasach biegowych dla narciarzy czy siłowniach na świeżym powietrzu skończywszy. Silne powiązanie wychowania fizycznego z edukacją zdrowotną stwarza dodatkowe możliwości przygotowania ucznia nie tylko do udziału w całonocnej aktywności fizycznej, ale także do świadomej troski o własne zdrowie. Jest to niezmiernie ważne w czasach zagrożonych sedenteryjnym trybem życia, często niewłaściwymi nawykami żywieniowymi i życiem w ciągłym pośpiechu.

Refleksje końcowe

William Arthur Ward połączył stopniowanie oceny nauczyciela z opisem jego pracy, dobierając czasowniki określające jego działania. I tak:

- słaby nauczyciel – opowiada,
- dobry nauczyciel – wyjaśnia,
- bardzo dobry nauczyciel – demonstruje,
- **genialny nauczyciel – inspiruje** (Sawiński 2014).

Zdaniem Juliana Piotra Sawińskiego inspirowanie ucznia do działania to podejmowanie takich czynności, które poza umiejętnością koncentracji na zadaniu wywołują zainteresowanie, a ponadto mobilizują uczących się do decydowania w różnych sprawach. Przejawia się to w rozwijaniu pomysłowości, rozwiązywaniu problemów czy tworzeniu nowych rozwiązań. Inspiracja jest efektem inspirowania – to oczywiste, choć może się także pojawić samoistnie jako skutek niezamierzony. Przeważająca liczba inspiracji jest wynikiem zaplanowanych przez nauczyciela kreślonych, świadomych działań i zachowań. Inspirujące działania nauczyciela skierowane na uczniów mają swoisty charakter i stymulują do:

- koncentracji zmysłów i uwagi,
- odpowiednio wysokiej aktywności spostrzegania i myślenia,
- przyływu inicjatyw i nowych pomysłów,
- wywołania chęci na coś, na zrobienie, spróbowanie czegoś,
- wzrostu zaciekawienia danym tematem, sprawą, ideą,
- pojawienia się mózgowego napięcia, czyli motywu działania,
- uwolnienia mechanizmów decyzyjnych (Sawiński 2014).

Najczęściej napotykanymi barierami wiążącymi się z postawami uczniów są:

- brak właściwego nastawienia badawczego i lęk przed nowością – neofobia (obawa przed nieznanym) wynikająca najczęściej z nieświadomego podejścia ucznia do realizowanych zadań,
- niecierpliwość w dążenie do jakiegokolwiek wyniku, której powodem bywa najczęściej niewłaściwe umotywowanie do pracy,
- kopiowanie wzorów i ściąganie z twórczości innych wywołane brakiem treningu kreatywności i słabym wcześniejszym przygotowaniem do rozwiązywania zadań problemowych (Tokarz, Słabosz 2001).

David Kolb, analizując proces uczenia się, wyróżnił w nim cztery style:

- analityczny – uczymy się poprzez odczucia i doświadczenia,
- teoretyczny – uczymy się, obserwując i słuchając,
- pragmatyczny – uczymy się, rozwiązując problemy,
- aktywny – uczymy się czegoś, robiąc to (Kolb 1984).

Należy więc podkreślić, że to wyobraźnia wyzwala kreatywne pomysły, a dzięki spontaniczności pozostaje żywa. Punktem wyjścia do jakiegokolwiek twórczego działania musi być rozwijanie jej od najmłodszych lat życia. Ruch towarzyszy każdemu ludzkiemu działaniu i jak pisał w XIX wieku rosyjski fizjolog Iwan Michajłowicz Sieczonow: „Czy śmieje się dziecko na widok zabawki, czy uśmiecha się Garibaldi, kiedy go ganiają za nadmierne ukochanie ojczyzny, czy drży dziewczyna przy pierwszej myśli o miłości, czy tworzy Newton wiekopomne prawa i spisuje je na papierze – wszędzie ostatecznym faktem pozostaje ruch” (Gilewicz 1964, s. 5).

Reasumując, źródłem inspiracji do twórczej pracy nauczyciela może być podstawa programowa kształcenia ogólnego z wychowania fizycznego, daje ona bowiem szerokie możliwości wyboru nie tylko realizowanych treści, ale także wskazuje drogi prowadzące do właściwego rozwoju dziecka. Sformułowanie naczelnego celu procesu kształcenia jako przygotowania ucznia do całościowej aktywności fizycznej pozwala nauczycielowi na dążenie do niego różnymi drogami, na wykorzystywanie wielorakich metod i form nauczania podczas przekazywania treści z zakresu kultury fizycznej i edukacji zdrowotnej.

Literatura

- Alder H., *Inteligencja kreatywna*, Wydawnictwo Amber, Warszawa 2003.
- Alder H., *Jak podwyższyć swoją inteligencję*, Świat Książki – Bertelsmann Media, Warszawa 2006.
- Denek K., *Nauczyciel wobec całościowej edukacji*, „Studia Dydaktyczne” 2013, nr 24–25, s. 15–34.
- Fedirko J., *Einsteiniana*, „Alma Mater” 2009, nr 114, s. 80.
- Fisher R., *Uczymy jak się uczyć*, WSiP, Warszawa 1999.
- Fisher R., Williams M. (eds.), *Unlocking Creativity. Teaching Across the Curriculum*, David Fulton Publishers, London 2004.
- Gilewicz Z., *Teoria wychowania fizycznego*, Sport i Turystyka, Warszawa 1964.
- Guilford J.P., *Natura inteligencji człowieka*, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa 1978.
- Kolb D., *Experiential Learning: experience as the source of learning and development*, Prentice Hall, New Jersey 1984.
- Labuda I., *Twórczy nauczyciel = twórczy uczniowie*, „Bliżej Przedszkola” 2008, nr 1, s. 16–17.

- Nalaskowski A., *Edukacja i twórczość*, [w:] K. Kruszewski (red.), *Pedagogika w pokoju nauczycielskim*, WSiP, Warszawa 2000.
- Nęcka E., *Psychologia twórczości*, Gdańskie Wydawnictwo Psychologiczne, Gdańsk 2001.
- Pufal-Struzik I., *Osobowość i twórcza postawa nauczycieli szkół podstawowych*, [w:] A. Jopkiewicz (red.), *Edukacja i rozwój. Jaka szkoła, jaki nauczyciel, jakie wychowanie?*, Instytut Technologii i Eksploatacji, Radom 1995, s. 278–283.
- Rozporządzenie Ministra Edukacji Narodowej z dnia 27 sierpnia 2012 r. w sprawie podstawy programowej wychowania przedszkolnego oraz kształcenia ogólnego w poszczególnych typach szkół (Dz. U. z 2012 r., poz. 977).
- Sawiński J.P., *Sposoby aktywizowania uczniów w szkole XXI wieku. Pytania, refleksje, dobre rady*, Difin, Warszawa 2014.
- Schejbal M., *W poszukiwaniu kreatywności*, Bielskie Stowarzyszenie Artystyczne Teatr Grodzki, Bielsko-Biała 2010.
- Strzałecki A., *Wybrane zagadnienia psychologii twórczości*, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa 1969.
- Szmidt K.J., *Trening kreatywności. Podręcznik dla pedagogów, psychologów i trenerów grupowych*, Wydawnictwo HELION, Gliwice 2013.
- Szmidt K.J., *Twórczy nauczyciel zdolnego ucznia*, <https://www.ore.edu.pl/...do.../260914materiały-z-seminarium> (data dostępu 23.02.2015).
- Tatarkiewicz W., *Dzieje sześciu pojęć*, Ossolineum, Wrocław 1975.
- Tokarz A., Słabosz A., *Cechy uczniów preferowane przez nauczycieli jako wymiar aktywności twórczej w szkole*, „Edukacja” 2001, nr 3, s. 36–48.
- Torrance E.P., *Why Fly? A philosophy of Creativity*, Ablex Publishing Corporation, Norwood, New Jersey 1995.
- www.edukacja.edux.pl/p-7702-warsztat-pracy-nauczyciela-wychowania-fizycznego.php (data dostępu: 16.06.2015).